

УДК 94 (477.83/.86)
ББК 63.3 (4 Укр)

Наталія Коростіль, Руслан Гусак

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА СПІЛЬНОТА В СКЛАДІ П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1921–1939 рр.): ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА УРЯДУ Й ПОЛІТИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ

У статті йдеться про політику польського уряду щодо західноукраїнських земель (1921–1939), спрямовану на асиміляцію українського населення в моноетнічній П Речі Посполитій.

Ключові слова: українці, політика, паціфікація, асиміляція, екстремізм, діалог.

Постановка проблеми пов'язана з необхідністю переосмислення надзвичайно складної проблеми взаємодії української спільноти з Польською державою в складі П Речі Посполитої.

Метою статті є дослідження політики польського уряду стосовно Західної України впродовж 1921–1939 рр. Історія довела помилковість крайніх націоналістичних позицій з обох боків в оцінці суспільно-політичного життя української спільноти в складі П Речі Посполитої. Тому надзвичайно важливими є сучасні розробки українських учених – О.С.Рубльова, О.П.Безносюк, Н.Ж.Коростіль та інших, у яких досліджуються окремі аспекти життя українців у Польщі 1921–1939 рр.

Українські території в складі П Речі Посполитої – Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя й частина Полісся – становили приблизно третину її території. У 1931 р. на цих землях проживало 8,9 млн осіб, у тому числі українців, за різними оцінками, нараховувалося від 4,4 до 5,5 млн осіб (49,4–61,8%), поляків – близько 2 млн (22,5%), євреїв – 0,9 млн (10,1%). Українці складали майже 70% мешканців Станіславівського, близько 50% Тернопільського, майже 70% Волинського, близько 40% Львівського воєводств, у південних повітах Поліського воєводства перевищували показник у 80% мешканців. Українці переважно залюднювали сільську місцевість, натомість їхня частка в міському населенні назагал не перевищувала 35%. Найбільша українська громада була у Львові – 50 тис. на 312 тис. львів'ян 1931 р. (16%), хоча місто було польським анклавом посеред українського “моря” [8, с.471]. Українці становили 16–19% населення всієї Польщі. Точніші підрахунки утруднювала та обставина, що частина населення ще не мала виразної національної ідентичності. Так, наприклад, майже 700 тис. мешканців Полісся вважали себе зазвичай “тутейшими”/“тутешніми” (і все ж із великою вірогідністю їх можна зарахувати до українців).

Політичні партії Польщі (за винятком нелегальної компартії) були одностайні в прагненні назавжди приєднати Західну Україну й Західну Білорусь, однак способи виконання цієї стратегічної мети пропонували різні. Національні демократи (ендеки), ідеологом яких був Роман Дмовський (1864–1939), обстоювали “інкорпораційну” програму, що передбачала створення мононаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. Прихильники маршала Юзефа Пілсудського дотримувалися “федералістичної” концепції – створення федерації Польщі, України та Білорусі шляхом відокремлення двох республік від СРСР, при цьому західноукраїнські терени мали назавжди залишитися в складі П Речі Посполитої. Соціалісти – Леон Василевський (1870–1936), Тадеуш Голувко (1889–1931) – демонстрували більше розуміння “українського питання”, хоча й для них Галичина та Волинь уявлялися невід’ємними частинами відродженої Польщі.

Упродовж 1923–1926 рр. в урядових коаліціях домінували ендеки, котрі реалізували свою “інкорпораційну” програму. Перш за все урядовці прагнули зміцнити польський “стан посідання” у Західній Україні. Попри те, що Галичина була одним з найбільш перенаселених аграрних регіонів Центрально-Східної Європи, сюди, а також на Волинь спрямовувалися десятки тисяч польських військових і цивільних колоністів

(“осадників”), які діставали кращі землі й користувалися фінансовими субсидіями уряду. Метою “осадництва” було не лише заохочення заслужених колишніх військових, а й насамперед зміцнення польськості в прикордонних районах. Максимальна площа “осади” сягала 45 га, пересічно ж вона становила 18 га. До 1935 р. було створено близько 7,9 тис. військових “осад” загальною площею 143 тис. га, майже половина колоністів осіли на Волині. Полякам надавалася перевага й під час здійснення аграрної реформи. Польська політика колонізації українських теренів спричиняла ненависть селян до колоністів, яка часом виливалася в криваві сутички.

У міжвоєнному двадцятилітті Західна Україна залишалася відсталою аграрною окраїною Польської держави. Уряд поділив територію країни навпіл: Польщу “А” (корінні польські землі) і Польщу “Б” (так звані східні креси – Західна Україна й Західна Білорусь). На розвиток Польщі “А” спрямовувалася переважна частина капіталовкладень, тут зосереджувалися основні галузі промисловості, тоді як упосліджена Польща “Б” слугувала ринком збуту продукції польської та іноземної промисловості й джерелом сировини.

Зазнавали українці й дискримінації у сфері мови та освіти. Були скасовані українські кафедри у Львівському університеті, звільнені українці – професори й доценти цього вищого навчального закладу, який набув ледь не стовідсотково польського характеру. Урядове зобов’язання організувати окремих Український університет так ніколи й не було здійснене. У 1923 р. Міністерство релігійних визнань і публічної освіти Польщі заборонило вживати слова “українець” і “український”, запровадивши натомість терміни “русин” і “руський” (“русинський”). У липні 1924 р. міністр релігійних визнань і публічної освіти Станіслав Грабський (1871–1949) ініціював ухвалення сеймом закону, згідно з яким більшість українських шкіл були перетворені на “утраквістичні”, тобто двомовні – з виразною перевагою польської мови. Того ж 1924 р. було заборонено вживання української мови в усіх державних установах та органах самоврядування Східної Галичини.

Після військового перевороту маршала Ю.Пілсудського в травні 1926 р. з’явилися сподівання на лібералізацію національної політики II Речі Посполитої. Пілсудчики обстоювали доктрину польського “прометеїзму”, згідно з якою історичною місією Польщі проголошувалася допомога у звільненні уярмлених більшовицькою Росією народів, насамперед українського та білоруського, й об’єднання їх з Польщею на федеративних засадах у спільній боротьбі з російською імперською загрозою [9, с.28–54]. Західну Україну пілсудчики, як й ендеки, вважали одвічною польською землею. Але на протигагу ендецькій політиці національної асиміляції вони натомість запропонували програму державної асиміляції українців, щоби за умови збереження власної національності в меншин вироблялося свідоме почуття приналежності до польської державності. На думку ідеологів “прометеїзму”, поступки уряду мали так з’єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у разі створення незалежної України над Дніпром це б не викликало зміни східних кордонів II Речі Посполитої. У перспективі йшлося про переорієнтацію українського національно-визвольного руху з антипольського на антирадянський напрям і забезпечення Польщі надійного тилу в імовірній війні із СРСР [4, с.121].

Ідейний лідер “санації” і фактичний диктатор Польщі Ю.Пілсудський після 1926 р. зосередився на керівництві військом та питаннях зовнішньої політики, залишивши широке поле діяльності у сфері національних відносин для своїх однодумців і соратників.

Першим прем’єр-міністром “санаційної” Польщі став Казимир Бартель (1882–1941) – один з найближчих соратників Ю.Пілсудського. У той час “прометеїзм” дістав підтримку державного апарату й у національних внутрішніх справах офіційне визнання здобула програма державної асиміляції. Конкретні напрями втілення її в життя оголосив міністр внутрішніх справ генерал К.Млодзяновський на засіданні Ради Міністрів 18 серпня 1926 р. Доповідач наголосив, що розв’язання національних проблем слід шукати в ефективності управління на місцевому рівні, а не в ревізії політичного устрою

держави. Саме тому впродовж 1926–1935 рр. на сеймові засідання не виносилися спеціальні дискусії на цю тему, натомість ініціатива перейшла до місцевих адміністрацій.

Творчо запозичивши в ендеків ідею диференційованого трактування меншин у різних районах держави, пілсудчики заклали її в підвалини регіональної політики, що здійснювалася з урахуванням принципів індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Перший з них полягав у застосуванні індивідуальної політики щодо кожної окремої меншини. Засади регіоналізму зобов'язували урядовців удаватися до різних методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Західної України. Селективність визначалася розвитком міжнародної ситуації, рівнем лояльності певної меншини щодо II Речі Посполитої, її національною свідомістю, чисельністю, розміщенням і соціальною структурою. Важливим елементом політики регіоналізму став Сокальський кордон – ідеологічний штучно створений владою бар'єр між Галичиною й Волинню та Холмщиною (колишній австро-російський кордон), покликаний відсепарувувати й пригнати впливи “націоналістичної” Східної Галичини з її розвиненим українським суспільно-політичним, економічним, етноконфесійним і культурно-освітнім життям на значно спокійнішу (до часу) Волинь.

Окресливши стратегічний напрям на державну асиміляцію національних меншин (насамперед українців), табір “санації”, проте, не спромігся виробити шляхів і методів її реалізації. Виняток становили програми окремих посадовців, зокрема, П'юотра Дуніна-Борковського (1890–1949), який 25 липня 1927 р. був призначений на посаду львівського воєводи, і затвердженого 9 липня 1928 р. волинським воєводою Генріка Юзевського (1892–1981), колишнього товариша міністра внутрішніх справ УНР в уряді І.Мазепа. Їхні призначення асоціювалися найперше з реалізацією засад регіоналізму у форматі ширшої політики державної асиміляції українців. Зокрема, П.Дунін-Борковський – консерватор, який був тісно пов'язаний з табором “санації”, пропонував власні концепції вирішення української проблеми на шпальтах часопису пілсудчиків “Droga”, обстоював надання українцям культурної автономії. “Мінімальна програма” львівського воєводи передбачала усунення об'єктивних причин незадоволення українців в економічній сфері, а також налагодження контактів з їхньою політико-господарською елітою задля подолання сепаратистських тенденцій і вироблення спільної платформи для вирішення нагальних проблем. Відомо, що 4 вересня 1927 р. відбулися його розмови з представниками українських легальних політичних угруповань у Польщі. Однак короткотермінове перебування на посаді львівського воєводи (до квітня 1928 р., коли всупереч власному бажанню одержав призначення на посаду познанського воєводи), унеможливило реалізацію його задумів [4, с.122].

Набагато продуктивнішим виявилось призначення Г.Юзевського. Його активна діяльність стосовно державної асиміляції українців Волині набула рис виразного політичного експерименту, що тривав (з невеликою перервою) до 1938 р. Перетворення Волині на анклав “польсько-української співпраці” санкціонував особисто Ю.Пілсудський. Конкретні напрями його реалізації Г.Юзевський представив на конференції “кресових воєвод” у Луцьку 2–3 грудня 1929 р. як “Волинську програму”. У загальних рисах погляди волинського воєводи збігалися з концепцією державної асиміляції. Методи реалізації “Волинського експерименту” обіймали комплекс заходів у галузі освіти, самоврядування, адміністрації, громадського життя й кооперації. Плани воєводи не мали на меті формування чи сприяння формуванню української національної свідомості. Ішлося натомість про забезпечення державних інтересів II Речі Посполитої й, насамперед, якнайшвидше інтегрування Волині з Польщею. Для цього вважалося доцільним відокремити Волинське воєводство від впливів українського націоналізму з Галичини й комуністичної агітації із СРСР.

За час з 15 травня 1926 р. до 17 березня 1930 р., коли уряди II Речі Посполитої п'ять разів очолював представник ліберального крила “санації” К.Бартель, були сфор-

мульовані засади національної політики, однак не конкретизовано шляхів її реалізації (за винятком волинського експерименту). У той час українське питання вирішувалося переважно на рівні воєводської адміністрації. Головування К.Бартеля в уряді було на короткий час перервано, коли представника групи “полковників” – К.Світальського призначено прем’єром (14 квітня – 7 грудня 1929 р.).

У період від 29 березня 1930 р. (сформування першого кабінету на чолі з В.Славком) до 12 травня 1935 р. (смерть Ю.Пілсудського) група “полковників” формально й фактично відіграла вирішальну роль у таборі “санації”. Незмінний лідер цієї групи й довірена особа Ю.Пілсудського – Валерій Славек (1879–1939) – був палким прихильником політики “прометеїзму”.

Проте сподівання кардинальних змін у ставленні польських урядів до українського питання виявилися марними. Розходження в польському правлячому таборі, непослідовність і нерішучість авторів “прометеїстської” концепції, опір польських націоналістів у східних воєводствах звели нанівець політику поступок українцям. Економічна криза 1929–1933 рр., яка найболючіше вдарила по дискримінованому українському населенню, ще більше загострила польсько-український конфлікт.

Події 1930 р. виявили цілковиту неспроможність польської правлячої еліти вирішити українське питання. Свідченням цього була непослідовність у діях урядів – від спроб політичного розв’язання проблеми до репресивних заходів.

Улітку 1930 р. ворожнеча поміж українськими селянами та польськими колоністами сягнула критичної межі. Східною Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна польських осадників. Було зареєстровано майже 200 актів “саботажу”. Польська адміністрація й преса оголосили головним організатором підпалів УВО, яка невдовзі й сама взяла на себе відповідальність за них. Версія про “саботажну акцію УВО” усталена в історичній літературі, проте, за свідченням колишнього активіста українського підпілля З.Книша та інших джерел, насправді підпали ініціювали на власний розсуд кілька членів УВО, які діяли без санкції керівництва, а далі селянський рух поширювався стихійно. Крайова команда УВО спершу намагалася стримати “саботажі”, та невдовзі – для збільшення власної популярності серед радикально налаштованої молоді – вирішила взяти на себе відповідальність за них.

Під приводом боротьби з “українськими терористами” уряд учинив жахливі погроми мирного населення. У середині вересня підрозділи польської поліції та кавалерії вдерлися до галицьких сіл, здійснивши жорстоку пацифікацію (“умиротворення”) сотень населених пунктів (сіл і містечок) з переважно українською людністю.

За умов світової кризи істотно погіршилося економічне становище Польщі. Найбільш болюче відчувалося це в південно-східних воєводствах держави, заселених головним чином українцями, з прикметним для них аграрним перенаселенням, зростаючим унаслідок кризи безробіттям і протегованим державою польським осадництвом. Відтак обставини були сприятливими для так званої саботажної акції, відповідальність за яку взяла на себе щойно утворена Організація українських націоналістів. Упродовж 12 липня – 24 вересня (поодинокі випадки реєструвалися в жовтні й листопаді) 1930 р. відбувся 191 акт саботажу, з яких 172 стосувалися нищення приватного майна. Виступи розпочалися нападами на маєтки знаних особистостей, польських генералів й урядовців, згодом поширилися на майно колоністів, руйнування інфраструктури шляхової, залізничної й телефонних комунікацій. Особливого поширення набули підпали житлових будинків, стодол, господарських приміщень, стогів збіжжя й сіна. Об’єктом атак стали також поштові відділення й поштові авто. Засадничою метою цієї масштабної акції була спроба дезорганізації державних структур на теренах Східної Галичини, здійснення тиску й поширення занепокоєння серед місцевої польської людності, відлякування її від потенційної купівлі землі в регіоні, змушування осадників до залишення своїх господарств, а також (при нагоді) здобуття засобів для подальшої конспіративної діяльності.

На міжнародній арені це мало підважувати престиж II Речі Посполитої, довести хисткість її прав на західноукраїнські землі й задекларувати появу нової української радикальної організації – ОУН.

“Протестаційна акція” ОУН до краю загострила українсько-польські стосунки в Галичині. У відповідь на дії радикального українського підпілля почав консолідуватися польський націоналістичний табір. У містах регіону стали створюватися “Союзи захисту східних кресів” і “Комітети захисту”, які вимагали від уряду рішучого поборювання “гайдамаччини”. Не був єдиним й український табір, оскільки значна частина громадянства (переважно середнього й старшого віку) підтримувала легальні українські партії й саме в легальній суспільно-політичній, економічній і культурній діяльності вбачала запоруку збільшення українського “стану посідання” у межах Польської держави.

Пацифікація була неадекватною відповіддю влади на саботажну акцію ОУН, а рівночасно елементом передвиборної кампанії, спрямованим на залякування опозиції. У першій половині вересня 1930 р. було арештовано 18 послів від польської опозиції й групи українських депутатів сейму (С.Кузика, Д.Палієва, В.Целевича, І.Ліщинського, О.Вислоцького, І.Заваликута – УНДО, Л.Когута (радикал) та ін.). До 9 листопада 1930 р. були ув’язнені загалом 23 українських послы й сенатори. Частина з них (п’ятеро осіб, заарештованих у ніч з 9 на 10 вересня) утримували разом з польськими колегами в Брестській в’язниці, піддаючи моральним приниженням і побиттю. Стосовно решти українських парламентарів, які залишалися на волі, розпочалося попереднє провадження щодо публічного підбурювання до антидержавного заклоту й поширення, поза кордонами II Речі Посполитої, антипольської пропаганди. 20 вересня 1930 р. у Львові при виході з домівки УНДО було заарештовано крайового коменданта УВО й крайового провідника ОУН сотника Ю.Головінського (невдовзі вбитий поліцією при “спробі втечі”).

Власне пацифікація тривала впродовж 16 вересня – 30 жовтня 1930 р. й охопила 16 повітів Львівського, Станіславівського й Тернопільського воєводств. Згідно з українськими даними, пацифікації було піддано близько 750 сіл, з них 250 зазнали поважних матеріальних утрат і руйнувань. Офіційні польські дані підтверджували пацифікацію лише щодо 450 сіл (10% усіх сіл Східної Галичини).

Пацифікація здійснювалася за особистою вказівкою Ю.Пілсудського, який водночас заборонив трактувати саботажну акцію підпілля УВО–ОУН як українське повстання й наказав мінімізувати застосування зброї під час пацифікації, щоби не дати приводу антипольській пропаганді стверджувати, що виступи набули такого розмаху, що потрібно застосовувати зброю. Безпосереднім виконавцем акції був міністр внутрішніх справ генерал Ф.Славой-Складковський. Вона здійснювалася силами ескадронів 14 полку Язловецьких уланів, підрозділів 6 стрілецького полку й 6, 9 та 22 полків піхоти, підтримуваних 17 ротами поліцейських – загалом до 2 тис. осіб.

Як згадувала М.Рудницька, “типова пацифікація українського села” була втіленням принципу збірної відповідальності й виглядала так: “Відділ військової або поліційної кінноти в числі 100–200 осіб нападав несподівано, здебільша нічною порою, на село. Офіцер, командант експедиції, заїздив до громадського уряду і, на основі списку, що його дістав у повітовому старостві, викликав найсвідоміших селян і селянок, головно тих, які були активними діячами місцевих українських товариств. Коли вони збиралися, офіцер подавав їм до відома, що впродовж двох – трьох годин громада мусить зложити означеної шкали контрибуцію (сільськогосподарські продукти, худобу, домашню птицю тощо), інакше село буде зрівняне з землею. Після того, як селяни звезли перед громадський дім “контрибуцію”, провідників села вели до якоїсь стодоли або на толоку за селом і там їх в нелюдський спосіб били [...]. З людей здирали одяг, клали їх по черзі на землю або на лавку, кілька військових притримували жертву, двох інших ставали по її боках і грубими палицями або нагаями били, поки людина не втрачала притомности. Тоді побитого зливали холодною водою, щоби прийшов до свідомости, і продовжували екзакуцію до

чергового зомління. 100–200 ударів становили норму. Між катованими були також жінки, старці і підлітки, часто священники і інші місцеві інтелігенти.

Тоді, як одна партія вояків проводила езекуцію, друга гуляла по селі. Під претекстом пошукування укритої зброї, військо пустошило дома: зривали з хат покрівлі, били у вікнах шибки, розвалювали печі, ламали меблі, викидали з шаф і скринь одяг, білизну, кожухи, топтали їх чоботами, дерли багнетами. З подушок і перин випорювали пір'я. Харчові продукти викидали з комори на подвір'я, мішали з болотом і обливали нафтою. В stodолі нищили сільськогосподарське знаряддя, на обійстю занечищували криницю. Справившись з одною хатою, ішли до чергової.

Особливу увагу присвячувала каральна експедиція домівкам українських товариств і установ. У кооперативній крамниці руйнували дощенту всі товари й устаткування. В читальні нищили бібліотеку; в залі, призначеній на концерти й вистави, пустошили сцену, декорації, театральні костюми, ламали музичні інструменти сільської оркестри.

До постійної програми пацифікації належала також зневага українських національних почувань. Селян примушували цілувати землю і заявляти при цьому, що це “польська земля”, вигукувати на честь Польщі (“нехай живе Польща!”, “нехай живе маршал Пілсудський!”), лаяти вульгарними словами Україну (“я плюю на собачу мати Україну”), співати пісні, в яких висміювалася Україна й український народ. За правила здирали із стін і нищили портрети Шевченка [...]. Коли після кількох днів військо покидало село, воно виглядало немов після татарського нападу. Зовсім подібно відбувалися погроми в містечках, де найбільше від них страждали місцеві інтелігенти, діячі українських установ. І тут теж предметом знищення ставали бібліотеки, приватні українські школи, домівки товариств, кооперативи” [5, с.348–349].

Під час масових ревізій польськими військово-поліцейськими експедиціями, згідно з офіційними (іноді суперечливими) даними, вилучено близько 1 287–1 323 гвинтівки, 372–566 пістолетів, 398 багнетів, 31 гранату, майже 100 кг вибухівки, а також інше військово спорядження (саперні лопатки, ранці, патронташі, шоломи, телефонний дріт тощо). Польські офіційні рапорти зафіксували лише 4 випадки смерті серед української людності під час пацифікації, натомість українська сторона стверджувала, що внаслідок побиття померло від 7 до 35 осіб. Розголосу набула смерть гімназиста М.Боднара, застреленого під час спроби втечі, і випадок згвалтування 16-річної української дівчини. Від збройного спротиву українців загинув 1 рядовий 4 роти Корпусу охорони пограниччя, дістали поранення 1 рядовий Війська польського та 1 поліцейський.

У зв'язку з підозрою в причетності до саботажної діяльності часто (навіть превентивно) затримувано осіб, пов'язаних з легальними українськими організаціями. Лише у Львові тільки впродовж вересня 1930 р. було арештовано 103 особи, приналежні до УНДО, 15 – молодіжної організації “Пласт”, 2 – “Молодої громади”, 1 – товариства “Луг”. Загалом військовими й поліцейськими було заарештовано 1 739 осіб, з яких унаслідок подальшого слідства 830 звільнено з-під арешту. Справи решти 909 передано до цивільних судів, згідно з рішеннями яких протягом 1930–1931 рр. звільнено ще 698 затриманих, а різні терміни позбавлення волі отримали лише 211 осіб.

Дошкульних ударів під час пацифікації зазнала мережа українських культурно-освітніх установ. 26 вересня 1930 р. рішенням Міністерства освіти і віровизнань було закрито IV Державну гімназію в Тернополі з українською мовою навчання. Усього поліційно-адміністративні обмеження й припинення діяльності торкнулися близько 140 локальних українських товариств, у тому числі 28 осередків спортивно-пожежного товариства “Луг”, 21 – гімнастичного товариства “Сокіл”, 21 філії “Просвіти”, одного кооперативу.

Дворазову спробу переконати польські урядові кола щодо зміни політики уряду Ю.Пілсудського в південно-східних воеводствах, припинення пацифікації й звільнення заарештованих українських діячів зробив у порозумінні з УНДО митрополит УГКЦ А.Шептицький під час відвідин Варшави 1–3 та 9 жовтня 1930 р. Однак ці спроби за-

знали невдачі – оточення прем'єра Ю.Пілсудського й президента II Речі Посполитої І.Мосціцького не допустило главу УГКЦ до перемовин з очільниками держави.

За неповними даними, до 15 вересня 1931 р. до польських судів надійшов 51 позов стосовно оскарження дій влади різного рівня під час пацифікації. У загальному підсумку за надужиття під час пацифікації до року позбавлення волі (або 3–4 місяців у фортеці) було засуджено 3 жовнірів Війська польського. Релятивно суворіше було покарано брутальність поліції: 8 поліцейських відправили у відставку, 24 перевели з пониженням у посаді до інших воєводств, 40 відбулися тижневим арештом, 14 отримали догани, справи 10 поліцейських спрямували до прокуратури. Але вже наприкінці 1931 р. справи щодо поліцейського надужиття під час пацифікації було заморожено [11, с.84–85].

Події пацифікації викликали міжнародний резонанс і невдовзі стали предметом розгляду в Лізі Націй, до якої звернулися зі скаргою Українська парламентська репрезентація в II Речі Посполитій та 63 британських парламентарі. Справа була передана для з'ясування так зв. Комітету трьох. Польські дипломати доклали величезних зусиль, щоб спровадити її на манівці, покликаючись на терористичну діяльність українських націоналістів і вороже ставлення українських політиків до Польської держави. Розгляд скарги української сторони тривав до січня 1932 р., коли відповідним рішенням основну провину за пацифікацію було покладено на українців, натомість польський уряд погоджувався на відшкодування збитків фізичним особам й установам, які постраждали під час акції. Зрештою, низка несприятливих для українців обставин – зокрема, завершення насильницької колективізації й голодомор 1932–1933 рр. в УРСР, на тлі яких тьмяніли людські й матеріальні втрати від пацифікації, маргіналізація справи пацифікації на міжнародній арені, що її заступили геополітичні події, пов'язані з підготовкою Другої світової війни, а також прагнення польських урядових кіл до внутрішньодержавного спокою й залагодження стосунків з національними меншинами спричинили приглушення справи. Помірковані польські й українські кола II Речі Посполитої почали налагоджувати діалог, який, зрештою, увінчався контроверсійною “політикою нормалізації” [10, с.110].

Сумнозвісна пацифікація українського населення Галичини 1930 р. стала типовим прикладом відходу пілсудчиків від реалізації “прометеїстської” концепції. Саме в цей період (25 серпня – 4 грудня 1930 р.) уряд Польщі очолював особисто Ю.Пілсудський. Він як противник будь-якого сепаратизму віддав наказ на здійснення репресивно-каральних акцій щодо цивільного населення Галичини.

Застосування владою принципу колективної відповідальності вкотре загострило польсько-українські відносини в Галичині, що їх налагодження стало одним з першочергових завдань другого уряду В.Славека (4 грудня 1930 р. – 26 травня 1931 р.). Змінити негативне ставлення українців до Польської держави вирішили шляхом порозуміння з найвпливовішою галицькою партією – УНДО. Тим самим ще раз виявилася непослідовність влади в розв'язанні внутрішньополітичних питань, оскільки порушувалося раніше взяте власне ж зобов'язання – не укладати жодних угод з партійними лідерами нацменшин. Уже на початку 1931 р. відбулося кілька таємних зустрічей польських урядовців з впливовими українськими політиками, зокрема, з М.Галушинським, який виконував обов'язки голови Української парламентської репрезентації (УПР). Розмови, які з польського боку проводили голова Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) Т.Голувко й депутат сейму Я.Єнджеєвич, завершилися безрезультатно.

Убивство в Трускавці 29 серпня 1931 р. членами ОУН одного з головних ідеологів політики “прометеїзму” і найактивнішого прибічника угоди між УНДО та санаційним урядом (і ширше та, вочевидь, найголовніше – польсько-українського порозуміння) Т.Голувка припинило розмови про польсько-українську “нормалізацію” і ще більше загострило національне протистояння в Галичині. Справжніх убивць Т.Голувка знайдено

не було. Теракт приписували бойовикам ОУН В.Біласу й Д.Данилишину. За новітніми даними (Ю.Киричук), замах учинив Р.Шухевич [3, с.562–563]. ОУН нібито закидала польському політикові “духовне роззброєння” українського суспільства й поширення угодовських настроїв. Існують й інші версії, наприклад: убивство – справа рук “якоїсь польської шовіністичної кліки”, що його “вирежисеровано” за допомогою агентури польської поліції в ОУН (І.Кедрин) [2, с.230]. Також є точка зору В.Бончковського, що вбивство Т.Голувка здійснила “советська агентура” в ОУН [6, с.68] подібно до того, як та ж сама зацікавлена сторона (тобто більшовицька Росія) усунула С.Петлюру.

Реалізація політики прометеїзму вже на початку 1930-х рр. зустріла опір окремих елементів апарату влади. За умов певної стабілізації внутрішньополітичної ситуації в СРСР, прометеїстська ідея втрачала сенс. Частина табору санації еволюціонувала в бік ендецьких методів вирішення українського питання. Значний вплив на цей процес мали програми націонал-демократів, зокрема, Є.Гертиха (1903–1992) і його праці “Щодо програми кресової політики” (1932). У поглядах головного ідеолога молодшої генерації ендеків своє продовження знайшла програма винародовлення української меншини. У його трактуванні українське населення було “згрупованим в русинських племенах відгалуженням польського народу”, що його при збереженні певних культурно-мовних особливостей слід “повернути до польськості” [7, с.118]. Українців у II Речі Посполитій ендецький ідеолог поділяв на окремі етнічні групи – гуцулів, лемків, бойків, поліщуків та ін., не вважаючи їх частинами великого народу, спроможного до самостійного державного існування.

Зростання привабливості ендецької ідеології спричинила низка чинників: по-перше, радикалізація настроїв у польському суспільстві внаслідок світової економічної кризи 1929–1933 рр.; по-друге, упевненість у тому, що політика державної асиміляції не врегулювала національних відносин у державі; по-третє, за умов зовнішньої загрози з боку Німеччини й СРСР ендецька мобілізаційна ідеологія була значно сприйнятнішою для польського суспільства східного прикордоння на противагу теоріям пілсудчиків, розрахованим на далеку перспективу [4, с.124].

Поляризація позицій правлячого табору щодо українського питання найшвидше проявилася у верхівці польських збройних сил. Поряд з діяльністю II відділу Генштабу II Речі Посполитої, пов’язаного з прометеївським рухом, командувачі військових округів ініціювали програму, що виходила з необхідності перетворення непольського населення в лояльних громадян репресивними заходами. Відтак широкого розмаху набули так звані гуцульський і лемківський регіоналізми. В обох випадках застосовано тактику відокремлення цих етнічних груп населення й протиставлення їх українському національному організмові.

Діяльність війська в царині національної політики значно активізувалася за урядування А.Пристора (27 травня 1931 р. – 9 травня 1933 р.) та Я.Єнджеєвича (10 травня 1933 р. – 13 травня 1934 р.). Обов’язки міністра внутрішніх справ у цих урядах виконував Б.Перацький, який обстоював рівність прав усіх громадян II Речі Посполитої, але вважав за потрібне придушувати в зародку будь-які відцентрові тенденції. За урядування Б.Перацького відбулося значне пожвавлення в національній політиці Польщі. Важливою подією стало утворення Національного Комітету при Президії Ради Міністрів, покликаного визначати єдину тактику урядових структур у національній політиці й координувати зусилля державних органів щодо “посилення розвитку польського національного елементу” на поліетнічній території й “державну асиміляцію національних меншин”. Попри прагнення уряду розробити комплексну програму вирішення українського питання все виразнішими ставали колонізаційні наміри щодо українців Галичини. Певні українські кола пов’язували це з діяльністю міністра внутрішніх справ, що, імовірно, і спричинило вбивство Б.Перацького членами ОУН 15 червня 1934 р. Відповіддю влади стало утворення концентраційного табору в Березі Картузькій, що його ак-

тивно використовували й для боротьби з українським національно-визвольним рухом (як націоналістичним, так і комуністичним).

Складна політична ситуація, у якій опинилися українці наприкінці 1934 – на початку 1935 рр., змусила їхній політичний провід до пошуку компромісів з польською адміністрацією. Від імені УНДО й УПР 5 лютого 1935 р. у сеймі виступив Д.Левицький, який запропонував урядові умови польсько-українського порозуміння “на базі спільної антисоветської платформи й надання територіальної автономії для українців у Польщі”. Українська ініціатива нормалізації стосунків була рішуче відкинута польською стороною. Тогочасний прем’єр-міністр Л.Козловський (15 травня 1934 р. – 28 березня 1935 р.), непевний у міцності власних позицій у верхніх ешелонах влади, не наважився на врегулювання української проблеми.

Ситуація кардинально змінилася, коли В.Славек утретє очолив уряд (29 березня – 12 жовтня 1935 р.). Цього разу він вирішив здійснити нереалізовані 1931 р. плани щодо використання українського національно-визвольного руху в інтересах II Речі Посполитої або принаймні його нейтралізації. Ситуація була вигідною й для проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом, який, у зв’язку з набуттям чинності новим виборчим законом, опинився перед загрозою бойкоту парламентських виборів з боку опозиційних партій. Обравши союзниками представників впливового УНДО, уряд розраховував на численні голоси українських виборців.

У травні-червні 1935 р. на кількох неформальних зустрічах представників УНДО з польськими урядовцями було укладено угоду, що відома в історіографії під назвою “нормалізації” польсько-українських відносин. Українські політики пішли на угоду з огляду на хвилю репресій та голодомор в УРСР і ставили перед ними проблему збереження національного середовища в Польщі. За домовленістю, українцям обіцяли збереження національної освіти, фінансову підтримку для культурних, кооперативних і громадських організацій, розширення сфери вживання української мови в судах й адміністрації Східної Галичини, створення Українського університету, звільнення політв’язнів, а також гарантовані місця в майбутньому парламенті й місцевих урядах. У свою чергу, українці погоджувалися визнати Польську державу та взяти участь у виборах. Укладення угоди “нормалізації” поділило українське суспільство: частина пішла за УНДО, підтримавши порозуміння з владою, інша – залишилася на непримиренних позиціях щодо держави (ОУН). У виборах, які відбулися 8 вересня 1935 р., узяли участь 50% українських виборців. Українці дістали 13 сеймових і 4 сенаторських мандати, а лідер УНДО В.Мудрий обійняв посаду віце-маршалка сейму. Пільсудчики отримали слухняний парламент [1, с.481–482].

Смерть “вождя нації” і фактичного керівника держави Ю.Пільсудського активізувала боротьбу всередині табору “санації”. Змагалися три угруповання, що об’єднувалися навколо прем’єр-міністра В.Славека, президента Польщі І.Мосціцького та новопризначеного Генерального інспектора Збройних сил Е.Ридз-Смігли. В.Славек обстоював правову модель держави, опертої на норми “квітневої” 1935 р. Конституції. Його опоненти виступали за консервацію “вождівського” правління, започаткованого Ю.Пільсудським.

Зрештою, переміг Генеральний інспектор, наділений значними повноваженнями. Одержавши підтримку “силових” структур, Е.Ридз-Смігли зміцнював свої політичні позиції. Його група поступово перетворювалася в домінуючу в еліті “санаційної” влади. Поклавши в основу ендецькі концепції вирішення української проблеми, частина правлячого табору, очолювана Е.Ридз-Смігли та міністром військових справ Т.Каспжицьким, ініціювала так звану політику “зміцнення польськості” у південно-східних окраїнах держави. Стратегія й тактика цієї широкомасштабної акції війська, воеводських адміністрацій і місцевих польських організацій була опрацьована на таємній конференції в Любліні 31 січня 1935 р. Під прикриттям потреби зміцнення обороноздатності

держави командувачі прикордонних округів фактично висловилися за зміну етнічної структури західноукраїнських земель на користь польського елемента.

Після демісії В.Славека (12 жовтня 1935 р.) надії на реальне втілення нормалізаційної політики стали примарними, хоча польський уряд і надалі декларував обіцянки щодо виконання українських вимог. Однак уже в січні 1936 р. на засіданні Національного Комітету Президії Ради Міністрів були оприлюднені “Тези з національної політики”, що в них відобразилася боротьба між двома концепціями в правлячому таборі – державної й національної асиміляції. Уряд підтвердив застосування принципів регіональної політики, що засвідчило заперечення владою існування цілісного українського національного організму. Передбачалося створення за допомогою методів державної асиміляції ідейного полоніфіліського руху українців Галичини й Волині. Натомість стосовно українського населення Холмщини, Полісся, Підляшшя й Лемківщини рекомендувалося використовувати політику національної асиміляції. Інструментом полонізації мала стати православна церква. Прийняття урядом М.Косцялковського (13 жовтня 1935 р. – 15 травня 1936 р.) компромісного рішення щодо державно-національної асиміляції українців засвідчувало хисткість його позицій у державі й поступове перетворення на інструмент політики “зміцнення польськості”, започаткованої військовими [4, с.126].

Унаслідок чергового компромісу між І.Мосціцьким та Е.Ридз-Смігли 15 травня 1936 р. сформовано новий уряд на чолі з генералом Ф.Славой-Складковським (15 травня 1936 р. – 30 вересня 1939 р.), який проголосив, що “визнаватиме потреби нормалізаційної політики стосовно українців”. Натомість справжні заходи польської адміністрації, яка лише прикривалася гаслами порозуміння, полягали в протилежному: 1) намаганнях фрагментаризувати українську етнічну територію в II Речі Посполитій шляхом поширення гуцульського та лемківського регіоналізмів й актуалізації Сокальського кордону; 2) вишукуванні серед українців нащадків нібито польських шляхтичів (близько 1 млн осіб) і здійсненні заходів щодо їхньої полонізації; 3) колонізації західноукраїнських земель польськими осадниками, чергова хвиля якої здійнялася влітку 1936 р. з виділення урядом 13 275 га земельних угідь; 4) боротьбі з православ'ям як чинником, що утримував почуття національної ідентичності українців. Першим кроком у цьому напрямі стала ліквідація на Холмщині 127 культових споруд, зокрема, 91 православної церкви. За таких умов не могло йти мови не лише про “нормалізацію”, угода про яку була відкликана 1938 р., а й про політичний експеримент Г.Юзевського на Волині, який завершився провалом, а воєвода позбавлений повноважень.

Вищезгадані тенденції, що запанували в національній політиці Польщі з ініціативи військової верхівки, знайшли формальне закріплення в урядовій програмі “зміцнення польськості” західноукраїнських земель, що її юридично затвердила постанова Президії Ради Міністрів Польщі 18 березня 1939 р. [4, с.126].

Отже, попри те, що прометеїзм був домінуючою, якщо не єдиною концепцією східної політики “санаційних” урядів, він так і не знайшов практичної реалізації. Влада II Речі Посполитої, незалежно від декларацій про потребу державної асиміляції, інтенсивно працювала в напрямі національної асиміляції українців. Напередодні Другої світової війни пошук шляхів розв'язання українського питання завершився поверненням до старих ендецьких теорій мононаціональної Польської держави. Пріоритетне значення надавалося політиці зміцнення польського елемента в Західній Україні, яка 1939 р. стала польською офіційною доктриною.

У міжвоєнний період шанси на тривале українсько-польське порозуміння залишилися невикористаними з вини як польської, так й української сторони. Політичні гасла використовувалися для маніпулювання суспільством. Порозумінню заважала орієнтованість на моноетнічне суспільство й значний вплив націоналістичних кіл на реальні дії польської адміністрації. У той самий час у цей період заклалися підвалини сучасного польсько-українського діалогу.

1. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.
2. Кедрин І. Життя – події – люди: спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк, 1976. – 724 с.
3. Киричук Ю. А. Терор і тероризм у Західній Україні / Ю. А. Киричук // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. : історичні нариси / Ін-т іст. України НАН України ; відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 562–563.
4. Комар В. Л. “Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / В. Л. Комар // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 120–128.
5. Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи / ЦДІАЛ України, Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, Європ. дослідний ін-т ім. В. К. Липинського (Філадельфія, США) ; упоряд. М. Дядюк ; редкол.: М. Богачевська-Хом’як (відп. ред.) [та ін.]. – Львів, 1998. – 844 с.
6. Bączkowski W. Sprawa ukraińska / W. Bączkowski // Kultura (Paryż). – 1952. – № 7/8 (57/58). – S. 68.
7. Giertych J. O program polityki kresowej / J. Giertych. – Warszawa, 1932. – S. 118.
8. Mędrzecki W. Ukraińcy / W. Mędrzecki // Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1999. – S. 471.
9. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa, 1971. – S. 327; Bączkowski W. Prometeizm na tle epoki: wybrane fragmenty z historii ruchu / W. Bączkowski // Niepodległość: Czasopismo poświęcone najnowszym dziejom Polski / In-t J. Piłsudskiego. – Nowy Jork ; Londyn, 1984. – Т. XVII. – S. 28–54.
10. Pisyliński J. Pacyfikacja w Małopolsce Wschodniej na forum Ligi Narodów / J. Pisyliński // Zeszyty Historyczne. – 2003. – № 144. – S. 110.
11. Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939 / R. Potocki. – Lublin, 2003. – S. 84–85.

В статті речь идет о политике польского правительства относительно западноукраинских земель (1921–1939), направленной на ассимиляцию украинского населения в моноэтнической II Речи Посполитой.

Ключевые слова: украинцы, политика, пacyfikacja, ассимиляция, экстремизм, диалог.

The subject of the article is the policy of Polish government concerning to West Ukrainian lands during the period since 1921 till 1939 which was based on assimilation of Ukrainian nation in the monoethnic Polish state.

Key words: Ukrainians, policy, pacification, assimilation, extremism, dialogue.

УДК 94 (477) “1938/1939”

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Роман Пуйда

ДІЯЛЬНІСТЬ УНДО В СЕЙМІ Й СЕНАТІ ПОЛЬЩІ (1938–1939 рр.)

У статті визначено основні напрями парламентської праці УНДО в сеймі й сенаті Польщі напередодні Другої світової війни, проаналізовано найрезонансніші законопроекти націонал-демократів, встановлено причини невдачі нормалізації польсько-українських відносин.

Ключові слова: УНДО, сейм, сенат, законопроекти, нормалізація.

Напередодні Другої світової війни пошук шляхів вирішення українського питання владою завершився поверненням до ендецьких теорій мононаціональної Польської держави. Провал політики “нормалізації” спричинив у другій половині 1930-х рр. зниження ролі УНДО та інших легальних партій, розчарування в парламентаризмі. Це штовхало українців до значно радикальніших засобів боротьби, привело до зростання популярності націоналістичних організацій. Однак, незважаючи на те, що націоналізм перебував на піднесенні, а національна демократія занепадала, УНДО й УПР були впливовими чинниками суспільно-політичного життя, з якими рахувався польський уряд [14, с.157].

Діяльність УНДО в сеймі й сенаті Другої Речі Посполитої – малодосліджена проблема. Детальним вивченням суспільно-політичних процесів 1935–1939 рр. у Західній Україні займається ряд учених, серед яких у руслі аналізованої теми заслуговують на увагу праці І.Васюти [1], С.Віднянського [2], О.Зайцева [5], З.Запоровського [37], Л.Зашкільняка [6; 7], В.Комара [12], М.Кучерепи [13; 14], С.Макарчука [15], В.Медзельського [32], Б.Хруслова